
Момчил Младенов / Momchil Mladenov

ПРОПАГАНДА И ИСТОРИЯ В ЕПОХАТА НА ХАН КРУМ

Propaganda and History in the time of Khan Krum

Summary: The paper presents some moments of the political ideology of the Bulgarian state in the first half of the 9th century. According to the author's view, Khan Krum in his early years was connected with the Byzantine scholars and intellectuals. Thanks to them he learned Greek language and history of ancient Greece. Khan Krum used ancient characters with a propaganda intention for educated Byzantines. That is a part of a political idea about the capture of Constantinople and the rise of a new Bulgarian empire.

Key words: Byzantium, Bulgaria, first half 9th Century, intellectual life, ancient Greek traditions

Управлението на хан Крум се разглежда преди всичко през призмата на военните триумфи и реформи в сферата на държавното строителство. В настоящите бележки ще потърся един по-различен образ на този владетел, поставяйки въпроса за присъствието около неговия трон на образован, привързан към елинската древност елит. Вероятно за мнозина подобна насока на търсене ще прозвучи съмнително, защото в изворите най-малкото отсъстват сведения, които отчетливо да осветлят така формулирания проблем. Давам си сметка, че свидетелствата, на които се базирам, са крайно оскъдни, а трактовката им спорна. Но целта ми е по-скоро да провокирам нови виждания, въпреки съмненията и неяснотите. Ако приведените по-долу разсъждения и аргументи имат резон, то пред нас ще се очертае дворът на владетел с особен интерес към гръкоезичната култура и древната история.

Произходът на хан Крум остава неясен и поражда редица дискусии сред изследователите. Някои автори предполагат, че той принадлежи на средите на т. нар. Панонски българи, живеещи в рамките на Аварския хаганат, но това остава недоказано. Без категоричен отговор е и въпросът за годината, през която той е заел престола. Византийският хронист Теофан Исповедник съобщава, че през 796 г. българският владетел Кардам бил в напреднала възраст, което подсказва, че наскоро след това той е починал. Най-вероятно негов пряк наследник станал хан Крум, без да е ясно дали той има родствена връзка със своя предшественик. Едно по-късно свидетелство, което дължим на Ана Комнина, внушава мисълта, че той е родоначалник на нова династия¹. Ако тази

информация е коректна, пред нас изниква още един въпрос. Как въпросната династия заема престола? С преврат, по линия на легитимната приемственост или в резултат на избор, плод на консенсус между прабългарските родове. Склонен съм да търся решението по линия на последния вариант, защото изглежда, че в края на VIII век в Българското ханство не е имало по-подходяща личност, която да съвмества качествата на пълководец, дипломат и държавник. Цялото последвало управление на Крум, което минава под знака на мащабна териториална експанзия и държавни реформи, говори в полза на това виждане. Новият владетел енергично се заема да докаже, че при него Българското ханство навлиза в коренно различен период от своето развитие. От дистанцията на времето ние знаем, че той е оправдал надеждите за омиротворяване и обединяване на обществото след кризата от втората половина на VIII век.

Имаме ли все пак сведения, които да дадат повод за разсъждения относно ранните години на Крум? За база в този случай ще ни послужат данните, според които неговата сестра е била омъжена за византийския поданик Константин Пацик². Вероятно въпросният ромей е емигрирал по неизвестни причини в България и най-вероятно бракът е сключен преди Крум да стъпи на престола. Известно е, че след сватбата се ражда поне едно момче, което в 813 г. придружава Крум и неговия шурей при преговорите с византийското правителство под стените на Константинопол. Именно тогава Константин Пацик и синът му са пленени от ромеите и техните следи се губят. Тези факти говорят, че още от ранни години бъдещият владетел е свързан с византийската среда и в частност с гръцкия език. Едва ли можем да се съмняваме, че Константин Пацик принадлежи на средите на ромейската аристокрация, която поне на теория се отличава с високо образование и пиетет към елинската традиция. Въпреки културната депресия в епохата на иконоборството, интересът към древногръцката историография, поезия и белетристика не е заглъхвал изцяло. Ето защо смятам, че в лицето на Константин Пацик, а и, други ромеи, Крум е имал ерудирани събеседници, които са посветили бъдещия владетел в гръцкия език, гръцката писменост и миналото на света. Изцяло в хипотетичен план предполагам, че Крум е станал съпричастен към фундаментални творби на елинската древност и се е докоснал до най-известните исторически персонажи, които станали за него извор на вдъхновение и еталон на поведение. Не изключвам също така възможността бъдещият български владетел да е посещавал Константинопол и да е бил повлиян от атмосферата на този световен център, където могат да се видят редица творби на античното изкуство. Разбира се, както всеки образован ромей, Константин Пацик е преди всичко християнин и логиката диктува той да се стреми да приобщи Крум към православната вяра. Освен това както в Западна Европа, така и във Византия над езическата древност тегне присъдата на отрицанието и цялата култура и менталност на хората се формират от Светото писание. Следователно, в една християнска среда, в каквата предполагам, че се движи Крум, би следвало да очакваме, че за него по-актуални ще бъдат

например Псалмите, отколкото поемите на Омир. Но вярвам, че не бива да абсолютизираме негативизма към античността през средновековната епоха, особено във византийската традиция. През IX и X век в империята се систематизират десетки антични ръкописи и голяма част от древногръцките текстове се преиздават. Въпреки че продължават да се дистанцират от езическата епоха, интелектуалците от тази период все пак гледат със своеобразен антикварен интерес към нея. Наистина, цялостното и аналитично прочитане на ключови произведения на елинската мисъл, станало през XI и XII век, но със сигурност началото на тази тенденция е поставено по-рано³.

Трябва да се направи още едно важно уточнение. Византийските компилатори и писатели от IX и особено от X век развиват алегорично тълкуване на темите в древногръцката литература, продиктувано от техния християнски светоглед. Например, напускането на острова на Кирка от Одисей е схващано като копнеж на героя по небесния Йерусалим. Но за един езичник подобна интерпретация не би имала основание. Мисълта ми е, че отношението на Крум към езическата епоха ще е подчертано по-различно от отношението на християните ромеи. Не изключвам също така възможността отделни образовани византийци да не са се придържали робски към споменатата християнска интерпретация и да са хранели дълбоко възхищение от древните образци. Ерудити с такъв мироглед могат да се чувстват по-свободни в българския езически двор, който в началото на IX век се отличава с религиозна веротърпимост⁴. Ето защо смятам, че от сходна среда е бил повлиян и хан Крум, което предлага възможно обяснение за неговия подчертан интерес към гръцкия език и византийската цивилизация в по-широк план. Показателен е фактът, че именно при Крум в България широко навлиза традицията да се изсичат надписи на гръцки език, а в неговия двор се охотно се приемат на служба редица ромеи⁵. С право най-заслужилият изследовател на домашните надписи от езическия период, В. Бешевлиев акцентира на факта, че единствено гръцката и римската култура са оставили толкова значително количество епиграфски паметници на Балканите преди идването на българите. По този повод същият учен приема, че обичая да се изсичат надписи българите пренасят от старата си родина⁶. Но в светлината на обстоятелството, че именно от времето на Крум и неговите наследници датират най-внушителен брой надписи, дава основание да се допусне и друга възможност. Според мен налагането на въпросната тенденция се дължи по-скоро на личността на Крум и е плод на неговия интерес към паметниците на миналото. Със сигурност в началото на IX век в българските земи е можело да се видят десетки надписи на гръцки и латински език, които са били в състояние да провокират интерес сред просветените съвременници. Експонирането на нови форми в писмената култура представлява част от промените, настъпващи в българската държава при Крум. Стремещът ханството да се изравни с Византия и дори да бъде превзет Константинопол, изисква определен набор идеологически внушения в очите на българите и ромеите. По този път

върви век по-късно цар Симеон, но началото е поставено от Крум. Последният се стреми да пропагандира имидж, призван да отхвърли представата за варварски владетел, който в очите на византийците е натоварен с негативизъм⁷. Смятам, че в отделни надписи, изсечени по нареждане на владетеля, и неговите действия на официално ниво, описани от ромейските автори, можем да проследим оглас от система на определени внушения. Тяхната цел е да демонстрира българския повелител в качеството му на опонент на василевса в плана на културното съревнование.

Нека започнем прегледа на свидетелствата в хронологичен план. За един от най-ранните първобългарски надписи на гръцки език се счита фрагментарният епиграфски паметник от Силистра. Съхранените части позволяват да се смята, че в него са визирани събития от периода 811–813 г. Според четенето на В. Бешевлиев, в текста се споменава митичното същество грифон, с което според същия учен е сравнен император Никифор I Геник⁸. Въпросът обаче се усложнява от обстоятелството, че грифонът се отличава с двузначна смислова натовареност. В едни случаи се смята за зъл персонаж, а в други се осмисля като доброжелателно същество⁹. По принцип изображенията на грифони присъстват в художествената традиция в ареала на Българското ханство през Ранното средновековие. Смята се, че те са вдъхновени от паметници на метало-пластиката и изображения в ръкописи¹⁰. Трудно е да се прецени как са осмисляни от съвременниците, особено от страна на „безмълвното мнозинство“, според сполучливия израз на А. Гуревич. Но поне за част от образованите кръгове, въпросните митични персонажи са познати от страниците на древните текстове.

Както е известно грифоните са същества с тяло на крилат лъв и глава на орел и са широко познати през античната епоха. Ще обърнем по-голямо внимание на сведенията на Херодот, който съобщава, че те обитават северните части на Европа и пазят големи количества злато от посегателствата на митичното племе аримаспи. Според „бащата на историята“ още по-на север от грифоните обитават хипербореите¹¹. Следователно, в древните представи грифоните най-общо се асоциират със северната посока. Не е излишно да напомним, че в друг надпис от времето на хан Крум по адрес на Византия се употребява названието „долната земя“¹². Налице е явна опозиция между северната (горна) земя, свързана с българите, и южната, принадлежаща на гърците. Това позволява да се предположи, че с названието грифон в надписа от Силистра всъщност се визира българският владетел, който отбива нападение от юг и се явява за враговете си под формата на страшното митично създание. Във всеки случай присъствието на занимаващия ни персонаж в официален летописен надпис не може да се счита за плод на случайност. В конкретния случай можем да видим намесата на интересен „редактор“, личност с богата книжовна подготовка в областта на древногръцката литература. На пръв поглед може да помислим, че това е дело на някои гърците, които се смята, че работят в дворцовата канцелария. За съжаление, не е известна ролята на владетеля в процеса на

изготвянето на надписите¹³. Но ако се съди от факта, че повечето са съставени от името на хана, не е изключено именно той лично да одобрява тяхното съдържание. На тази основа допускам, че чисто книжовното и донякъде антикварно за IX век позоваване на грифона в надписа от Силистра се дължи или на самия владетел, или на лице от неговото най-близко обкръжение. Показателно е, че в съдържанието на епиграфските паметници от времето на наследниците на Крум не се срещат изрази, които да наваяват антични реминисценции.

Впрочем, от числото на античните митологични персонажи в българската среда през Ранното средновековие циркулира поне още един, а именно на горгоната Медуза. Нейни изображения се срещат сред рисунките-графити и върху амулети с подчертано апотропейно значение¹⁴. Далеч съм от мисълта, че редовият българин или славянин от епохата осмислят изображението на Медуза и на грифоните в контекста на древногръцката митология. Позволявам си само да предположа, че в ограничен кръг от грамотни личности, близки до властовите центрове в Константинопол и Плиска, е било запазено знанието за действителния произход на въпросните митологични същества.

Друго свидетелство на което ще обърна внимание, се съдържа в надписите върху четиристранна антична ара от с. Хамбарлий (дн. Маламирово), който е добре познат на специалистите и многократно е коментиран. Ще акцентирам върху заключителната част на текста, където се говори за „старикът император, плешивият”, който е обвинен в извършването на завоевания и нарушаване на клетви¹⁵. Изследователите отдавна поставят въпроса за идентифицирането на споменатия византийски василевс. На пръв поглед няма съмнение, че става въпрос за Никифор I Геник, за когото се знае, че е в напреднала за епохата възраст. Затруднението се дължи на обстоятелството, че в надписа той е наречен „плешив”, докато в т.нар. „Анонимен ватикански разказ”, предаващ събитията от 811 г., същият владетел е наречен „гъстокос”. На това противоречие обръща внимание Иван Дуйчев, който приема, че в епиграфския паметник определението „плешив” е употребено в обиден смисъл¹⁶. От своя страна В. Бешевлиев допуска, че съставителят на надписа не познава лично императора и смята за даденост, че напредналата възраст е свързана със загуба на коса. Същият учен не изключва също така възможността Никифор I да е с голо теме, но по тила и страните на главата си да има гъста коса. Ето защо може да се каже, че едновременно е „плешив”, но и „с гъста коса”¹⁷. Ние ще предложим по-различно виждане, основано на мисълта, че епитетът „плешив” в Хамбарлийския надпис не трябва да се разбира в буквален смисъл. Понякога в античната белетристика с определенията „плешив” и „чипонос” се обозначават покойните. Ще се огранича да посоча за пример сатиричния диалог „Корабът или мечтите” на Лукиан (II в. н.е.). В него един от героите използва цитираните епитети като специфично определение на мъртвите¹⁸. Без съмнение, списъкът с примери в тази насока може значително да се разшири. Следователно, в Хамбарлийския надпис, датиращ от 813 г., е налице специфичен литературен

похват, за дефиниране смъртта на император Никифор I. Не трябва да забравяме, че паметникът е съставен от името на хан Крум и изборът на реминисценция от древногръцката писмена традиция не може да се счита за случаен. Той е своеобразен код, който е призван да произведе впечатление на образованите ромеи и да ги привлече още по-силно към българския владетелски двор.

В хода на нашите бележки не можем да подминем най-известния епизод, последвал разгрома на византийската армия на 26 юли 811 г. Според Теофан след сражението българският владетел нарежда главата на император Никифор да бъде отсечена и набита на кол. В течение на няколко дни тя е показвана на идващите при кан Крум „езичници“, като знак за позора на ромеите¹⁹. В. Бешевлиев привежда редица примери за разпространението на този зловещ обичай в Европа и Византия през Ранното средновековие и счита, че постъпката на Крум има за цел да копира ромейските триумфални действия²⁰. На пръв поглед този извод не буди възражения, но остава въпросът защо точно този обичай избира българският владетел, за да ознаменува своя триумф? Хан Крум може да демонстрира победата си с множество други пропагандни ходове, които също са познати през епохата. Може би отговорът се крие в „Илиада“ и в „История“ на Херодот, на които В. Бешевлиев също обръща внимание, без да прави конкретна връзка със събитията от 811 г. Когато възпява двубоя между Хектор и Патрокл, Омир оповестява намерението на троянския герой да отсече главата на противника си и да я забие на копие, за да служи за показ²¹. От своя страна Херодот приписва сходна постъпка на Ксеркс, след битката при Термопилите. Персийският владетел нарежда да бъде отсечена главата на спартанския цар Леонид и да бъде набита на кол. „Бащата на историята“ подчертава, че това става в противоречие с персийския обичай да се почитат смелите бойци и е сторено само поради силната ненавист на Ксеркс към неговия противник²². Прави впечатление, че в двата цитирани случая, в ролята на жертва се явяват герои на древногръцката легендарна традиция и история. Следователно, не е изключено чрез прилагането на въпросния обичай спрямо василевса хан Крум да внушава идеята, че врагът, който е силно вплетен в гръцката традиция, на практика е последвал съдбата на познати за ромейската общност персонажи.

Според Теофан след споменатия знак на триумф по нареждане на Крум черепът на Никифор е почистен, обкован отвън със сребро и превърнат в чаша, с която българският владетел угощава славянските вождове. Сведенията за това се потвърждават и от по-късните византийски автори, въпреки, че те внасят отделни изменения в основните данни²³. Напоследък някои автори изразяват съмнения по отношение на данните по въпросните събития и смятат, че става въпрос за елемент от византийската пропаганда по адрес на българите²⁴. Ние обаче ще се придържаме към утвърденото становище, че става въпрос за действителен акт на хан Крум. Превръщането на императорския череп в чаша е анализирано най-последователно от В. Бешевлиев, който го свързва с вярата на прабългарите в една невидима универсална сила (оренда), която се намира

в кръвта и/или главата. В този смисъл пиещият от черепа на мъртвия противник взема неговата сила²⁵. Ако отново прелистим историята на Херодот, ще се натъкнем на интересни описания на същия обичай. Първо той е отнесен към иседоните, които позлатяват черепите на покойници, превръщайки ги в реликви. Показателни са сведенията на древногръцкия автор за скитите, които превръщали в чаши черепите на „най-големите си врагове”. Най-богатите скити позлатявали отвътре черепа и пиели от него, а когато техни близки идвали на гости, показвали своеобразната чаша като знак на победата си във война²⁶. Прави впечатление, че Крум дословно изпълнявал въпросния обичай със славянските князе. Единствената отлика представлява обковаването черепа на Никифор I със сребро, а не със злато както при скитите, но за това може да съществуват обективни причини и в случая въпросната отлика не е от особено значение. Важно е още веднъж да подчертаем, че Крум използвал специфичен модел за пропагандиране на своята победа. Със своите на пръв поглед шокиращи действия той се стремил да впечатли не толкова славянските първенци, колкото ромеите и главно да подхрани слуховете, че се ръководи от примери почерпени от древността.

Тази тенденция намира продължение в някои от действията на Крум под стените на Константинопол през лятото на 813 г., описани от Теофан и неизвестен византийски автор (*Scriptor incertus*). Въпросните сведения са коментирани многократно с оглед езическата вяра на прабългарите и затова ще отделим внимание само на един елемент от тях. Според Теофан Изповедник българският владетел извършил жертвоприношения и поискал от императора да забие копието си в Златната порта на византийската столица, но последвал отказ и Крум се оттеглил в шатрата си²⁷. Безусловно, желанието на българския господар е свързано с идеята за символичното превземане на Константинопол. С основание В. Бешевлиев привежда редица примери за практикуването на споменатия обичай сред различни народи, включително и споменаване за него от антични автори²⁸. Особено внимание заслужават данните, че при стъпването си на малоазийския бряг в началото на похода срещу Персия Александър Велики забил копието си в земята и обявил, че боговете му предават Мала Азия²⁹. Според мен именно въпросното предание е искал да възпроизведе Крум под стените на Константинопол през лятото на 813 г. Основното внушение, което се преследва с искането на българския владетел да забие копието си в Златната врата, е, че той се явява „нов Александър” за Византия, която е обречена на серия от военни поражения и ще последва съдбата на Персийската империя. Наистина, какво по-силно идеологическо внушение може да има от образа на великия завоевател Александър, създател на нов свят и добре известен на ромейската публика? Това впечатление се подсилва от точно определения избор на градска врата за извършването на символичния акт. Златната порта всъщност е римска триумфална арка, издигната около 390 г. и по-късно станала неразделна част от т.нар. Теодосиеви стени на Константинопол. Нейното

название се дължи на златните декоративни орнаменти по конструкцията. Върхът на фасадата е бил украсен със скулптурите на четири бронзови слона и две фигури на крилатата Нике, символизираща победата³⁰. Виждаме, че в Златната врата е налице подчертано присъствие на античната традиция.

Сред събитията от лятото на 813 г. ще отбележа още един интересен епизод, който смятам, че има отношение към темата. Подложена на силен натиск от българите, византийската страна пристъпила към организирането на покушение срещу хан Крум, завършило с провал. Разгневен от действията на императора, българският владетел наредил да бъдат опустошени околностите на византийската столица. Хронистите отделят особено внимание на императорския дворец в квартала „Свети Мамант“, защото той силно пострадал. Този комплекс бил една от най-представителните и красиви императорски резиденции, с хиподром и фонтан (водоскок). От него българите взели някои трофеи, главно скулптурни творби: меден или бронзов лъв от хиподрума, мечка и змей (хидра) от фонтана, мраморни статуи, оловни предмети и мраморни колони. По всяка вероятност изброените произведения на изкуството е трябвало да намерят място в реконструирания след разрушенията от 811 г. владетелски палат в Плиска³¹. Отчитайки, че във Византия скулптурата не се развива интензивно като изобразително изкуство³², смятам, че посочените трофеи са представлявали антични творби. Може би става въпрос за римски копия на древногръцки статуи, защото множество подобни шедьоври са били пренесени от „стария Рим“ в „новия Рим“ – Константинопол³³.

В такъв случай какви персонажи са изобразявали скулптурите от „Свети Мамант“? Поне две от тях могат да се обвържат тематично с цикъла от подвизите на Херакъл. Във фигурата на медния или бронзов лъв от хиподрума може да видим Немейския лъв, който древногръцкият герой удушил и се сдобил с кожата му, която стрелите не можели да проният, а главата му превърнал в шлем. Във скулптурата на змея вероятно се различава образът на Лернейската хидра, чудовище с девет отровни змийски глави, също поразено от Херакъл³⁴. Статуята на мечката е възможно да се свърже с митологичния образ за нимфата Калисто, съблазнена от Зевс и превърната в мечка от самия него, или от Артемида в друг вариант на мита³⁵. Благодарение на описанието на Елада от Павзаний (II век) е известно, че на Акропола в Атина и в Делфи е имало скулптурни творби, изобразяващи Калисто. Друга насока, в която можем да търсим тематичното единство на творбите от „Св. Мамант“, е по отношение отъждествяването им със съответните звездни конфигурации. Описаните митологични персонажи се отъждествяват с едни от най-добре познатите съзвездия в Северното полукълбо – Лъв, Хидра и Голяма мечка. Те присъстват в каталога на съзвездията, съставен от Клавдий Птолемей, който е добре познат във Византия, където интересът към астрономията и астрологията никога не е заглъхнал. Ето защо е възможно скулптурите от „Св. Мамант“ да са били тематична композиция, представляваща сектор от нощното небе. Семантичното им осмисляне

по тази линия вероятно е съхранено и след пренасянето им в България. Следователно, на местна почва гръко-римските астрономически познания се вплитат в българските представи за небесните обекти.

Последният момент, на който ще спра вниманието си, е законодателството на хан Крум. Около неговата историческа достоверност и съдържание се водят продължителни дискусии, които едва ли някога ще доведат изследователите до консенсус³⁶. За изходна точка за анализ може да ни послужи правилото, че едно от традиционните обвинения на византийската политическа идеология, спрямо варварите е, че те живеят в „беззаконие“. Пътят за разчупването на тази идеология е да се оповести пред византийското обществено мнение, че български владетел е издал закони. Във всички случаи не може да се счита за случайно, че във византийската енциклопедия „Суда“, именно хан Крум е представен в образа на владетел законодател. Именно в този ракурс той е считан от ромейския читател за добър и справедлив владетел³⁷. Не е ли това следствие от целенасочения стремеж на Крум да пропагандира точно този имидж? И не е ли почерпено отново вдъхновение от античната епоха? В литературната традиция на Древна Гърция законодателите са обвити в ореола на мъдреци, които предават опита на предходните поколения, но се считат и за строители на държавния живот³⁸. Може би най-известен сред мъдреците законодатели е Солон, за когото значителен пласт информация дават Аристотел и Плутарх – двама автори, познати на византийските образовани кръгове и присъстващи в каталога на библиотеката на Фотий³⁹. Следователно, името на Солон като справедлив, мъдър реформатор и законодател по литературна линия циркулира в ромейската среда и в началото на IX век. Това превръща атинския държавник, който остава езичник, в подходящ за подражание еталон от страна на българския владетел.

Да обобщим. Идеята за съкрушаването на Византия и превземането на Константинопол, издигната при управлението на Крум, се нуждае от силна идеологическа и пропагандна подкрепа. Резултат от съчетаването на тези две линии е твърде разнообразният образ на българския господар. В него можем да видим законодател, реформатор на държавата, образован държавник, пълководец, но и жесток спрямо враговете завоевател. Вероятно в различните етапи от управлението на Крум са експонирани, по-силно или по-слабо, различни от посочените аспекти. Но всички те са фрагменти от целенасочената тенденция да се внуши началото на нова епоха в историята на Българската държава, която излиза от варварското си състояние. Не по-малко сила има и посланието към империята, която в лицето на Крум има качествено различен противник. Противник, чийто единствен недостатък в сравнение със василевсите е, че остава езичник.

В представения по-горе текст направих опит да осмисля по различен начин свидетелствата за епохата на хан Крум, неговата личност и обкръжение. Давам си сметка, че предложените виждания са крайно несигурни и търпят критика. Ако не всички, то поне част от разгледаните свидетелства могат да

имат съвсем друго съдържание и да са подредени от мен в привидна последователност и трактовка. В крайна сметка аз предлагам един вариант за решение на пъзел, чиито съставки в голямата си част липсват, а тези от тях, които са налице, могат да бъдат подредени и по друг начин. За това ще завърша с напомнянето на една поговорка, известна сред учените: „Ако се нуждаете от радикални теории, разпространете ги, преди да се появят прекалено много факти“.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Theophanes**, *Chronographia*, – ГИБИ. III. с. 277 (превод В. Бешевлиев, Г. Цанкова-Петкова); **Annae Comnenae**, *Alexias*. – ГИБИ VIII. с. 63 (превод М. Войнов); **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. Фототипно издание. С., 1994, с. 247–248; **Бешевлиев, В.** Първобългари. История. С., 1984, с. 106; **Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България (VII–XIV век). С., 1999, с. 126.

² **Рашев, Р.** Византийците в България до Покръстването. – В: *Civitas divino humana*. В чест на проф. Г. Бакалов. С., 2004, с. 151–162.

³ **Каждан, А. П., Ан Уортън Епстейн.** Византийската култура XI – XII век, промени и тенденции. Велико Търново, 2001, с. 34, 156–160.

⁴ **Рашев, Р.** Бог и владетел преди Покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 42–43.

⁵ **Благов, Н.** Княз Крум. – ГСУ ЮФ, 19. (1924), с. 46–47, 51; **Рашев, Р.** Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед, 3-4, (1998), с. 201; **Рашев, Р.** Прабългарите и Българското ханство на Дунав. С., 2001, с. 108–109.

⁶ **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. (Второ преработено и допълнено издание). С., 1992, с. 88–93.

⁷ **Ангелов, П.** България и българите в представите на византийците. С., 2011, с. 168–176.

⁸ **Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 87–88; **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи..., с. 125–126.

⁹ **Аладжов, Ж.** Паметници на прабългарското езичество. С., 1999, с. 20–29; **Аладжов, Ж.** По три въпроса около Силистренския надпис. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. С., 2003, с. 398.

¹⁰ **Рашев, Р.** За художественото и културно-историческо значение на рисунките-графити от IX–X век. – Проблеми на изкуството, 1 (1990), с. 50; **Дончева, Л.** Митологични изображения от Българското средновековие. С., 1996; **Рашев, Р.** Българската езическа култура VII–IX век. С., 2008, с. 326.

¹¹ **Шмид, Ж.** Речник по гръцка и римска митология. Плевен, 1995, с. 62; **Herd.** III.116; IV.13, 27.

¹² **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи..., с. 116–117.

¹³ **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи..., с. 87–88.

¹⁴ **Рашев, Р.** Образът на горгоната Медуза в българските земи през Ранното средновековие. – Проблеми на изкуството, 3 (2007), с. 7–11.

- ¹⁵ **Бешевлиев, В.** Първобългарските надписи..., с. 117.
- ¹⁶ **Дуйчев, Ив.** Нови житийни данни за похода на имп. Никифор I в България. – Сп. БАН, LIV, (1937), с. 152; **Дуйчев, Ив.** Приноси към средновековната българска история. – В: Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972, с. 217–218, бел. 18.
- ¹⁷ **Бешевлиев, В.** Първобългарските надписи..., с. 122.
- ¹⁸ **Лукиан.** Сатири и пародии. С., 1986, с. 34, с. 212, бел. 34.
- ¹⁹ **Theophanes, Chronographia** – ГИБИ, III, с. 283.
- ²⁰ **Бешевлиев, В.** Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX в. – Известия на Етнографския институт и музей. 3. (1958), с. 3–7; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 114.
- ²¹ **Омир.** Илиада. Превод Ал. Милчев, Б. Димитрова. С., 1976, XVIII, с. 175–176.
- ²² **Herd.** VII, 238.
- ²³ **Theophanes, Chronographia** – ГИБИ, III, с. 283; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. Фототипно издание. С., 1994, с. 260, бел. 1.
- ²⁴ **Николов, А.** Хан Крум във византийската традиция: страшни слухове, дезинформация и политическа пропаганда. – Анамнеза, 1 (2009), с. 45–59.
- ²⁵ **Бешевлиев, В.** Чаши от черепи у прабългарите. – В: ГСУ ИФФ, XXII/ 3, (1926), с. 3–23; **Бешевлиев, В.** Първобългарите..., с. 67–68.
- ²⁶ **Herd.** IV, 26, 65.
- ²⁷ **Theophanes, Chronographia** – ГИБИ, III, с. 289. (превод В. Бешевлиев, Г. Цанкова-Петкова)
- ²⁸ **Бешевлиев, В.** Първобългарите..., с. 84; **Бешевлиев, В.** Първобългари. История. С., 1984, с. 201, бел. 60а.
- ²⁹ **Diodor., XVII, 17, 2-3; Картлидж, П.** Александър Македонски. Превод Д. Кутева, Ст. Стойчев. С., 2005, с. 155.
- ³⁰ **Mango, C.** The Trimphal Way of Constantinople and the Golden Gate. – Dumbarton Oaks Papers, 54 (2000), p. 173–186.
- ³¹ **Рашев, Р.** Трофеите на хан Крум от двореца Свети Мамант. – История, 3-4, (1997), с. 49–53; **Иванов, С.** В търсене на Константинопол. Пътеводител по византийски Истанбул и околностите. С., 2014, с. 577.
- ³² **Kazhdan, Al.** (ed.). The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 3. Oxford, 1991, 1856–1857.
- ³³ **Иванов, С.** В търсене на Константинопол..., с. 242.
- ³⁴ **Батаклиев, Г.** Антична митология. Справочник. С., 1985, с. 169–170; **Шмид, Ж.** Речник по гръцка и римска митология. Плевен, 1995, с. 257.
- ³⁵ **Батаклиев, Г.** Антична митология. Справочник. С., 1985, с. 81.
- ³⁶ **Найденова, Д.** Историческа достоверност на лексикона „Суда“ като източник за законодателството на хан Крум. – Старобългарска литература, 35-36, (2006), с. 167–180.
- ³⁷ **Венедиков, Ив.** Прабългарите и християнството. Стара Загора, 1994, с. 103.
- ³⁸ **Фролов, Д. Э.** Рождение древногреческого полиса. СПб., 2004, с. 124.
- ³⁹ **Kazhdan, Al.** (ed.). The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 1= p. 171; Vol. 3. Oxford, 1991, pp. 1687–1688.

ЛИТЕРАТУРА

- Аладжов, Ж.** Паметници на прабългарското езичество. С., 1999.
- Аладжов, Ж.** По три въпроса около Силистренския надпис. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. С., 2003.
- Ангелов, П.** България и българите в представите на византийците. С., 2011.
- Батаклиев, Г.** Антична митология. Справочник. С., 1985.
- Венедиков, Ив.** Прабългарите и християнството. Стара Загора, 1994.
- Бешевлиев, В.** Чаши от черепи у прабългарите. – В: ГСУ ИФФ, XXII/ 3, (1926).
- Бешевлиев, В.** Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX в. – Известия на Етнографския институт и музей. 3. (1958).
- Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.
- Бешевлиев, В.** Първобългари. История. С., 1984.
- Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. (второ преработено и допълнено издание). С., 1992.
- Благоев, Н.** Княз Крум. – ГСУ ЮФ, 19. (1924).
- Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България (VII–XIV век). С., 1999.
- Дончева, Л.** Митологични изображения от Българското средновековие. С., 1996.
- Дуйчев, Ив.** Нови житийни данни за похода на император Никифор I в България. – Сп. БАН, LIV, (1937).
- Дуйчев, Ив.** Българско средновековие. С., 1972.
- Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. Фототипно издание. С., 1994.
- Иванов, С.** В търсене на Константинопол. Пътеводител по византийски Истанбул и околностите. С., 2014.
- Каждан, А. П., Ан Уортън Епстейн.** Византийската култура XI–XII век промени и тенденции. Велико Търново, 2001.
- Картлидж, П.** Александър Македонски. Превод Д. Кутева, Ст. Стойчев. С., 2005.
- Лукиан.** Сатири и пародии. С., 1986.
- Найденова, Д.** Историческа достоверност на лексикона „Суда“ като източник за законодателството на хан Крум. – Старобългарска литература, 35-36, (2006).
- Николов, А.** Хан Крум във византийската традиция: страшни слухове, дезинформация и политическа пропаганда. – Анамнеза, 1 (2009).
- Омир.** Илиада. Превод Ал. Милчев, Б. Димитрова. С., 1976.
- Рашев, Р.** За художественото и културно-историческо значение на рисунките-графити от IX–X век. – Проблеми на изкуството, 1 (1990).
- Рашев, Р.** Бог и владетел преди Покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996.
- Рашев, Р.** Трофеите на хан Крум от двореца Свети Мамант. – История, 3-4, (1997), 4, с. 9–53.
- Рашев, Р.** Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед, 3-4, (1998).
- Рашев, Р.** Прабългарите и Българското ханство на Дунав. С., 2001.
- Рашев, Р.** Византийците в България до Покръстването. – В: *Civitas divino humana*. В чест на проф. Г. Бакалов. С., 2004, с. 151–162.

Рашев, Р. Образът на горгоната Медуза в българските земи през Ранното средновековие. – Проблеми на изкуството, 3, (2007).

Рашев, Р. Българската езическа култура VII–IX век. С., 2008.

Фролов, Д. Э. Рождение древногреческого полиса. СПб., 2004.

Шмид, Ж. Речник по гръцка и римска митология. Плевен, 1995.

Annae Comnenae Porphyrogenitae. Alexias, rec. A. Reifferscheid, I. Lipsaie, 1884.

Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes, Vol. 8 (Books 16.66-17). Tr. C. Bradford Welles. Loeb Classical Library, 422, 1963.

Herodotus. The Histories. Trans. A. de Selincourt, rev. edn J. Marincola, London, Penguin, 1996.

Kazhdan, A. (ed.). The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. 3. Oxford, 1991.

Mango, C. The Trimphal Way of Constantinople and the Golden Gate. – Dumbarton Oaks Papers, 54 (2000), 173–186.

Theophanes, Chronographia, ed. C. de Boor, I, Lipiae, 1883.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГИБИ – Гръцки извори за българската история

ГСУ ИФФ – Годишник на Софийския университет „Кл. Охридски“, Историко-Филологически факултет

ГСУ ЮФ – Годишник на Софийския университет „Кл. Охридски“, Юридически факултет

Сп. БАН – Списание на Българската академия на науките.